

Subsequent Nullity of Contract

Abbas Karimi*

Professor, Department of Private and Islamic Law, Faculty of Law and Political Science, University of Tehran, Tehran, Iran.

Shahab Tariveh

Ph.D. student in private law, Faculty of Law and Political Science, University of Tehran, Tehran, Iran.

Abstract

For a contract to be effective and to meet the intentions of the parties to the agreement, a set of roughly similar conditions is established in the form of legal rules in all legal systems. The Enforcement of these rules, like any other legal rule and perhaps more so, must be accompanied by effective sanctions, as conceptually, the providing of contract validity conditions without effective sanctions is almost inconceivable. However, the absence of contract validity conditions does not have uniform consequences and may or may not be added after the formation of the contract. In Iranian contract law, these consequences are called “Adam-e Nofuz” (=Non-enforceability) and “Botlan” (=Nullity) respectively. The nullity of a contract is the result of the lack of one or more essential contract validity conditions, and

* Corresponding Author: abkarimi@ut.ac.ir

How to Cite: Karimi, A. and Tariveh, S. (2025). Subsequent Nullity of Contract. *Private Law Research*, 13(48), 111 - 144. doi: 10.22054/jplr.2025.81825.2873

its consequence is the failure to achieve the intended legal effect of the contracting parties, contrary to their will.

The objective of this article is to examine the consequences of the disappearance of these essential conditions of contractual validity after its conclusion in the valid form and before the complete performance of the primary obligations arising from the contract and to determine what happens in this scenario to a contract and parties' legal relationship. Organizing the termination of the contract in light of its commonality with nullity under the recent criterion (being spontaneous) is the secondary goal of this paper.

Based on this, it needs to be addressed: Can the disappearance of the essential conditions of contractual validity be considered nullity that occurs after the conclusion of a valid contract, or should it be sought under a different heading? Do the effects of nullity always entail annulment, or does its coercive effect have only an essential characteristic? In Iranian law, if after the conclusion of a valid and effective contract, the legal relationship terminates automatically, usually it is said that the contract has been terminated (=Enfesakh), and nullity is related only to the stage of contract formation. So, it must also be explained what relationship exists between the disappearance of the essential contract validity conditions and Enfesakh.

This paper argues that the cause of Enfesakh is the disappearance of the essential contract validity conditions. Therefore, this issue has a common basis with nullity at the time of formation, and the only difference is the timing of the occurrence of the cause. Thus, the disappearance of the essential conditions of contractual validity is a "Subsequent Nullity" that affects a valid contract.

To answer the questions and achieve coherence about the basis of legal termination of the contract, an analytical-descriptive method has been followed: Examining the structure of the contract, its constituent elements, and how it differs from the effect of the contract; A

conceptual analysis of a null contract and its distinction from a non-existent contract from the perspective of its impact on the parties' legal relationships; Investigating the characteristics of nullity and studying the effects attributed to it; Researching the use of terminology related to Botlan and Enfesakh terms in Imami Fiqh and Iranian civil law. Based on this approach, the possibility of nullity occurring in a valid contract has been assessed. Subsequently, by explaining the causal basis of nullity, which is the absence of the essential contract validity conditions, the disappearance of each of these conditions before the complete performance of the primary contractual obligations has been examined separately. The effects of this absence on the previous valid contract have also been studied.

The research findings indicate that when, after the conclusion of a valid and effective contract, any of the essential conditions of contractual validity disappear before the complete performance of the contractual obligations, the contract is terminated spontaneously and automatically. For various reasons, this situation can be considered as a subsequent nullity on a valid contract: the unity of the nature of this event with nullity at the time of contract formation, non-essentiality of annulment on the legal structure of nullity, the lack of logical and legal conformity in the timing of nullity and contract formation. Based on this and considering the concept and use of the term “Enfesakh” in Imami Fiqh and Iranian civil law, it is noted that “Subsequent Nullity” logically is identical to and a subset of “Enfesakh” in the two specific (legal termination) and general (termination) senses.

Therefore, it can be said that the disappearance of the essential contract validity conditions resulting in nullity is not contingent on the time of contract formation; rather, attention must be paid to the time of the occurrence of the cause. Thus, whenever, before the complete performance of contractual obligations, one of the causes of nullity, namely the lack of essential contract validity conditions, arises, it results in nullity, and the contract is terminated from that time. In this

way, the term “Botlan” in legal and fiqhi texts is clarified. Furthermore, it becomes apparent that the well-known statement that ‘botlan (=nullity) is limited to the stage of contract formation’ has been adopted without regard to the basis of nullity, and fails to reflect a substantive distinction; instead, it merely results from a verbal dispute and lacks a specific rationale. It is also evident that the occurrence of subsequent nullity of a contract may result from one of these circumstances: the waste of the subject matter of the contract or its essential legal terms (for example, the destruction of the subject matter before delivery, the elimination of its fundamental attributes, or the prohibition of the subject of the transaction); the death or incapacity of one or both of the contracting parties in “Jayez” contracts (due to the structural dependency of these contracts on the parties' personalities); and finally, the influence of public order impediments (becoming unlawful the explicit purpose of transaction). In this way, the classification of legal termination of the contract is organized according to the basis of nullity of the contract, which is the lack of the essential conditions necessary for the validity of the contract.

Keywords: Essential Contract Validity Conditions, Null Contract, Legal Termination, Terminated Contract.

بطلان حادث بر قرارداد

استاد گروه حقوق خصوصی و اسلامی، دانشکده حقوق و علوم سیاسی، دانشگاه تهران، تهران، ایران

عباس کریمی *

دانشجوی دکتری حقوق خصوصی، دانشکده حقوق و علوم سیاسی، دانشگاه تهران، تهران، ایران

شهاب تریوه

چکیده

بطلان قرارداد، ضمانت اجرای قانونی فقدان شرایط اساسی رکنی صحت عقد است؛ نتیجه و اثر قهری این وضعیت عبارت است از: عدم ایجاد آثار حقوقی‌ای که طرفین قرارداد در پی تحقق آن هستند. سؤال اینجاست که اگر پس از انعقاد صحیح قرارداد، بعضی از شرایط یادشده از میان روند، بر سر قرارداد و رابطه حقوقی حاصل که پیشتر ایجاد شده چه می‌آید؟ پاسخ مألوف آن است که در چنین حالتی قرارداد منفسخ می‌شود و به‌علاوه «بطلان» و «انفساخ»، دو وضعیت کاملاً متمایز هستند. اما، رویکرد تحلیلی - توصیفی به مفهوم این دو نهاد نشان می‌دهد که هر دو، ماهیت حقوقی یکسان دارند؛ زیرا، تقارن زمانی میان انعقاد قرارداد و بطلان آن، از نظر منطقی و حقوقی ضرورتی ندارد و همچنین تأثیر قهقرایی در مفهوم بطلان داخل نیست. بنابراین، می‌توان گفت انفساخ، یعنی از میان رفتن بعدی شرایط اساسی رکنی صحت، بطلانی است که بر قرارداد صحیح حادث می‌شود و بدون تأثیر در گذشته، رو به آتیۀ دارد. با این تبیین تقلیلی، تمام مصادیق انفساخ ذیل مبنایی واحد سامان‌دهی می‌شود. همچنین تأثیر رویدادهایی نظیر نامشروع شدن بعدی جهت قرارداد که گفتمان رایج درباره انفساخ عقد از توجیه آن ناتوان است، در چارچوب نظریۀ بطلان حادث قابل تبیین خواهد بود.

کلیدواژه‌ها: انفساخ عقد، شرایط اساسی صحت، قرارداد باطل، عقد منفسخ.

مقدمه

ضمانت اجرا ویژگی هر قاعده حقوقی است.^۱ مجموعه شرایط قانونی که اعتبار قرارداد منوط به آن است، شرایط صحت نامیده می‌شود. فقدان این شرایط تبعات متفاوتی دارد؛ گاه موجب بطلان و گاه سبب عدم نفوذ قرارداد می‌شود.^۲ دسته‌ای از شرایط اساسی صحت که می‌توان آن را «شرایط اساسی رکنی صحت» نامید، واجد چنان اهمیتی است که نتیجه تخلف از هریک در زمان تشکیل عقد، بی‌بهره ماندن قرارداد از اثر حقوقی است. عدم ترتب اثر بر عقد در اصطلاح حقوقی «بطلان» نامیده می‌شود^۳، بدین ترتیب، عقد باطل قراردادی است که فاقد اثر حقوقی موردنظر متعاقدين باشد.^۴ بنابراین، بطلان، نقطه مقابل صحت و ضمانت اجرای شرایط اساسی رکنی صحت قرارداد است.^۵ حال اگر پس از انعقاد عقد به نحو صحیح، یکی از شرایط اساسی رکنی صحت از بین برود چه وضعیتی به وجود می‌آید؟ به طور معمول، انحلال قهری قرارداد را «انفساخ» می‌گویند، ولی برابر قانون مدنی، اجاره با تلف عین مستأجره و ودیعه به فوت امانت‌گذار باطل می‌شود (مواد ۴۶۹ و ۶۲۶) و نیز با فوت هریک از دو نفری که به نحو اجتماع وکیل‌اند، وکالت دیگری باطل می‌گردد (ماده ۶۷۰). قانون مدنی با افزودن کلمه «می‌شود» قرینه روشنی بر منظور خود ارائه کرده و معلوم است که مراد بطلان من رأس نیست، اما آیا این بطلانی است که بر قرارداد صحیح، حادث می‌شود یا وضعیتی است غیر از آن؟ بر این بنیاد، ضرورت دارد روشن شود که آیا کاربرد اصطلاح بطلان در این موارد درست است یا خیر. در صورت درستی، باید نسبت آن با انفساخ معلوم و علل آن تبیین شود. در این پژوهش، ابتدا امکان حدوث بطلان بر قرارداد و سپس علل حدوث آن بررسی می‌گردد.

۱. کاتوزیان، ناصر. مقدمه علم حقوق و مطالعه در نظام حقوق ایران، چاپ سی‌ویکم، (تهران: شرکت سهامی انتشار،

۱۳۸۱)، ص ۵۲.

۲. صفایی، سید حسین. قواعد عمومی قراردادها، چاپ بیست‌وچهارم، (تهران: نشر میزان، ۱۳۹۵)، ص ۶۷.

۳. یزدی، محمد کاظم بن عبدالعظیم. حاشیه المکاسب، جلد ۱، (قم: نشر اسماعیلیان، ۱۴۱۰ق)، ص ۸۶.

۴. جعفری لنگرودی، محمد جعفر. ترمینولوژی حقوق، چاپ بیست‌ونهم، (تهران: انتشارات گنج دانش، ۱۳۹۵)، ص ۱۰۳.

۵. کریمی، عباس و سعید سیاه‌بیدی کرمانشاهی. «مطالعه تطبیقی سه نهاد بطلان، فساد و عدم وجود قرارداد در فقه امامیه، فقه حنفی و حقوق فرانسه»، دو فصلنامه علمی فقه مقارن، دوره ۷، شماره ۱۴، (۱۳۹۸)، ص ۱۳۴.

۱. امکان حدوث بطلان بر قرارداد

بطلان قرارداد را معمولاً مربوط به زمان انعقاد و بی اعتباری آن از آغاز می دانند: «هرگاه موجب فساد در عقدی بعد از انعقاد آن ایجاد شود، بایستی عقد را منفسخ دانست نه باطل»^۱ و نیز «بطلان قرارداد، تباهی علاج ناپذیر عقدی طبعاً مشروع است که واقع گردیده، ولی به موجب عارضه ای تباه می شود. اگر این تباهی به حد انحلال عقد رسد، آن عقد منحل می شود و نمی گویند باطل است»^۲ بررسی امکان حدوث بطلان بر قرارداد، در گرو روشن شدن مواردی است که در ادامه می آید.

۱-۱. تمایز قرارداد باطل و قرارداد ناموجود

گفته می شود قرارداد باطل در عالم حقوق اثری ندارد و بطلان به عقدی نسبت داده می شود که در عالم اعتبار تحقق پیدا نکرده است.^۳ طبق این دیدگاه، عقد باطل با عقد ناموجود یکسان شمرده می شود، زیرا «عقد باطل در دید حقوق و به اعتبار اثری که در روابط اجتماعی به جای می گذارد در حکم هیچ است؛ پدیده ای است که به ظاهر صورت عقد را دارد، ولی در واقع هیچ تغییری در حقوق و تکالیف دو طرف به وجود نمی آورد»^۴ و «با وجود تفاوت نظری بین فقدان وجود خارجی عقد و خنثی شدن توافق دو اراده از سوی قانون، امتیاز این دو در عمل هیچ فایده مهمی ندارد و عدم وجود یک ضمانت اجرای حقوقی در کنار بطلان به شمار نمی آید»^۵.

اگر قرارداد باطل اصلاً ایجاد نشود، طبیعی است که با تحقق قرارداد، بطلان بعدی آن دیگر معنا ندارد، اما گرچه «عدم وجود» یک ضمانت اجرا در کنار «بطلان» نیست، نباید قرارداد ناموجود و باطل را یکسان شمرد. توضیح آنکه قرارداد، امری است خارجی (مربوط

۱. کاتوزیان، ناصر. قواعد عمومی قراردادها، جلد ۲، چاپ دوم، (تهران: انتشارات گنج دانش، ۱۳۹۸)، ص ۳۲۴.

۲. جعفری لنگرودی، محمد جعفر. الفارق: دایره المعارف عمومی حقوق، جلد ۲، چاپ سوم، (تهران: انتشارات گنج دانش، ۱۳۹۵)، ص ۲۵.

۳. عدل، مصطفی. حقوق مدنی، چاپ دوم، (تهران: انتشارات خرسندی، ۱۳۹۴)، ص ۹۵؛ شهیدی، مهدی. اصول قراردادها و تعهدات، جلد ۲، چاپ پنجم، (تهران: انتشارات مجد، ۱۳۸۸)، ص ۲۳؛ کاتوزیان، ناصر. پیشین، ص ۳۱۹.

۴. کاتوزیان، ناصر. پیشین، ص ۳۲۳.

۵. پیشین، صص ۳۱۹-۳۲۰.

به عالم واقع) که در جست‌وجوی تحقق اثری حقوقی (مربوط به عالم اعتبار) ازسوی متعاقدين صورت تحقق می‌پذیرد و قانون تنها در صورتی اثر حقوقی مقصود متعاقدين را به قرارداد می‌بخشد که دربردارنده شرایط اساسی رکنی صحت باشد. در غیر این صورت، قرارداد را از اثرگذاری باز می‌دارد و این همان معنای بطلان است. اما وجود یا وقوع یک پدیده خارجی، امری است مربوط به عالم واقع و نه عالم اعتبار. قانون می‌تواند برای تشخیص وجود امری خارجی یعنی اثبات آن ضوابطی مقرر کند. همچنین می‌تواند آن امر خارجی را معتبر یا مردود بداند؛ یعنی اثر موردنظر آن را که تغییر در عالم اعتبار و انشای اثری حقوقی است، به آن اعطا یا از آن سلب کند. اما نمی‌تواند با حکمی وضعی و بدون عملی در عالم خارج، امری واقعی را موجود یا معدوم سازد. پس عدم وجود، اساساً ضمانت اجرای حقوقی نیست. به همین قیاس، بطلان نیز نمی‌تواند ضمانت اجرای تشکیل قرارداد باشد، چه آنکه تشکیل قرارداد مربوط به عالم واقع است و تغییر چیزی در عالم واقع با حکم وضعی ممکن نیست. «بطلان، وضعیت عملی است که از نظر حقوقی معتبر نبوده و فاقد آثاری است که در صورت صحت، از آن انتظار می‌رفت، پس وصف بطلان در نقطه مقابل صحت قرار دارد»^۱ و نه درمقابل وجود؛ قرارداد باطل به عنوان یک واقعیت بیرونی از قراردادی که وجود ندارد متمایز می‌شود و وصف بطلان فقط بر عقد موجود قابل اطلاق است، پس قرارداد باطل علی‌رغم وجود، باطل است نه آنکه اصلاً وجود نداشته باشد.

وانگهی اگر قرارداد ناموجود و باطل یکی باشند، اتصاف عقد به باطل، مجازی و ترتب آثار بر آن بیهوده خواهد بود. اما قانون می‌تواند بر قرارداد باطل آثاری بار کند که حاکی از احترام به تراضی غیرنافذ متعاقدين است. حال آنکه، بر عقد ناموجود هیچ اثری نمی‌توان بار کرد. مگر در قالب قواعد ضمان قهری. نمی‌توان بر عدم وجود امری تفصیل قائل شد؛ اما، این تفصیل در خصوص امر موجودی که باطل است، امکان‌پذیر است. زیرا، «صحت عقد یا فساد آن از عوارض وجود عقودند.... (ماده ۲۲۳ ق.م.)»^۲. درباره ترتب اثر بر عقد باطل به عنوان مثال می‌توان به قاعده «کل ما یضمن بصحیحه یضمن بفاسده» اشاره کرد که طبق آن، اگر

۱. کریمی، عباس و سعید سیاه‌بیدی کرمانشاهی. پیشین، ص ۱۳۴.

۲. جعفری لنگرودی، محمد جعفر. فلسفه اعلی در علم حقوق، چاپ دوم، (تهران: انتشارات گنج دانش، ۱۳۹۴)، ص

عملی در وضعیت صحت ضمان به بار آورد، در صورت فساد نیز ضمان آور است.^۱ درباره معنای ضمان در این قاعده، اختلاف نظر وجود دارد، ولی برابر یک نظر، ضمان به معنای تدارک و خسارت مورد معامله در مال اصلی است^۲ یعنی مورد معامله باید با پرداخت عوض قراردادی یا واقعی (قیمت) تدارک شود. نتیجه نظری که قائل به ضمان به عوض قراردادی است آنکه اگر مثلاً در بیعی باطل، مبیع تسلیم و نزد خریدار تلف شود، وی برای جبران خسارت فروشنده، فقط عوض قراردادی را می‌پردازد و نه ارزش واقعی مبیع. این اثر بر عقدی باطل و تراضی طرفین بار می‌شود؛ حال آنکه در فرض فقدان قرارداد، مسئولیت متصرف بی‌تردید به میزان ارزش واقعی مال تعیین می‌گردد.^۳ ماده ۱۱۰۰ ق.م.هم در فرضی که مهر، ملک غیر باشد و صاحب مال اجازه نکند، زوجه را مستحق مثل یا قیمت آن می‌داند؛ با رد مالک، درواقع توافق مربوط به مهر باطل است و قانون بر توافقی باطل، اثری ملایم با تراضی هرچند غیرمعتبر طرفین بار می‌کند، در صورتی که اگر مهر ذکر نشده باشد (فقدان تراضی)، یا باید بعداً به تراضی معین شود یا زوجه مستحق مهرالمثل می‌گردد (ماده ۱۰۸۷ ق.م). نتیجه آنکه هرچا ضرورت یابد، می‌توان به قرارداد باطل - برخلاف قرارداد ناموجود - اثری غیر از قواعد ضمان قهری بخشید و نباید عقد باطل و عقد ناموجود را یکسان شمرد و بطلان را به زمان انعقاد منحصر کرد.

۱-۲. تفکیک قرارداد از آثار حقوقی ناشی از آن

یکسان انگاشتن عقد با اثر حقوقی‌ای که طرفین به دنبال تحقق آن هستند، موجب این تلقی شده است که اگر به هر علت، اثر مقصود به دست نیاید اصلاً عقدی وجود ندارد: «درمورد بطلان عقد، اساساً عقدی واقع نشده است تا سخن از ترتب یا عدم ترتب اثر را بتوان به میان

۱. انصاری (شیخ)، مرتضی بن محمد امین. کتاب المکاسب، جلد ۳، (قم: مجمع الفکر الاسلامی، ۱۴۱۵ق)، ص ۱۸۲.

۲. پیشین، ص ۱۸۳ و برای نظر مخالف بنگرید: شهیدی، مهدی. پیشین، ص ۹۶.

۳. نظیر این استدلال در عکس قاعده «کل ما لا یضمن بصحیحه لا یضمن بفاسده» نیز ممکن است: با تلف مال امانت مثلاً در یک عقد ودیعه باطل، مستودع مسئولیتی ندارد، حال آنکه در نبود قرارداد وی ضامن قیمت مال می‌شود.

آورد»^۱ یا «عقد باطل، هیچ گاه وجود پیدا نمی کند و در هیچ زمان اثر حقوقی ندارد»^۲. نتیجه منطقی این تعبیرها آن است که بطلان، تنها در زمان انعقاد قرارداد ممکن است و نمی تواند بعداً روی دهد.

گروهی از فقیهان، عقد را تراضی ای می دانند که اثر مقصود طرفین بر آن مترتب شود^۳، اما برخی دیگر بدون اشاره به آثار، عقد را ترکیب ایجاب و قبول خوانده اند.^۴ بحث بر سر آن است که آیا اسامی عقود، برای اسباب (ایجاب و قبول) وضع شده است یا مسببات (اثر مترتب بر عقد)؟ اگر الفاظ عقود برای مسببات وضع شده باشند، چون ماهیات اعتباری بین وجود و عدم مردد هستند، عبارت «عقد باطل» بی معنی خواهد بود^۵، یعنی تعهد یا موجود است یا معدوم و فرض صحت یا بطلان آن منتفی است. بنابراین، در صورت فقدان شرایط صحت، عنوان «عقد باطل» عبارت اخرای «عقد ناموجود» خواهد بود و کاربرد آن از باب مسامحه است. اما چنانچه الفاظ عقود برای اسباب وضع شده باشند، چون سبب مرکب از اجزا و شرایط است، و امر مرکب دارای حالات گوناگون است، عقد قابلیت اتصاف به صحت و بطلان را خواهد داشت.

اما متفاهم عرفی از واژه «قرارداد» سبب ایجاد آثار اعتباری است و نه خود آن آثار. بسیاری از فقیهان، عقد را در معنای سببی تعریف کرده اند: بیع، ایجاب و قبول [سبب] است

۱. جعفری لنگرودی، محمد جعفر. *الفارق: دایرة المعارف عمومی حقوق*، جلد ۲، پیشین، ص ۳۸. (هرچند خود استاد در صفحه ۲۵، عنصر نخست بطلان عقد را وقوع عقد معرفی کرده اند)

۲. شهیدی، مهدی. *سقوط تعهدات*، جلد ۵، چاپ ششم، (تهران: انتشارات مجد، ۱۳۸۳)، ص ۲۰۶.

۳. نجفی (صاحب جواهر)، محمدحسن بن باقر. *جواهر الکلام فی شرح شرائع الاسلام*، جلد ۱۱، (قم: مؤسسه دائرة المعارف فقه اسلامی بر مذهب اهل بیت (علیهم السلام)، ۱۴۲۱ق)، ص ۳۰۳.

۴. مامقانی، محمدحسن بن عبدالله. *غایة الآمال فی شرح المکاسب و البیع*، جلد ۲، (قم: مجمع الذخائر الاسلامیة، ۱۳۲۳ق)، ص ۱۷۲.

۵. خوییاری، حامد و پویا رضی. «بازخوانی ماهیت عقد و تحلیل جایگاه عقد باطل در فقه امامیه و حقوق ایران»، فصلنامه مطالعات فقه و حقوق اسلامی، دوره ۱۳، شماره ۲۴، (۱۴۰۰)، صص ۷۰-۷۱.

که بر نقل ملک [مسبب] دلالت می‌کند^۱ و حتی آن را اسم برای ایجاب و قبول دانسته‌اند.^۲ ماده ۱۸۳ قانون مدنی نیز عقد را عبارت از تعهد یک یا چند نفر بر امری درمقابل یک یا چند نفر دیگر می‌داند که مورد قبول ایشان باشد، بدون اینکه ایجاد تعهد یعنی اثر را در تعریف عقد داخل کند. تقسیم عقود به مصدری [سبب] و مفعولی [مسبب] و ذکر اینکه موضوع حقوق قراردادها و تعهدات معنای مصدری عقد است^۳ و اشاره به لزوم جداسازی مفهوم عقد از آثار آن^۴ نشان می‌دهد حقوقدانان نیز عقد را در معنای سببی استفاده می‌کنند. حتی قمار و گروبنندی که اعمالی به اصل نامشروع‌اند و علت بطلان در آن‌ها قوی‌تر از مواردی است که عقدی طبعاً مشروع به علت عارضه‌ای باطل می‌گردد^۵، در قانون مدنی ذیل باب عقود آمده است. پس حتی قمار هم، عقد محسوب می‌شود و ملاک عقد بودن، وجود واقعی قرارداد است، نه تأثیر آن.

برای تحقق قرارداد به عنوان یک امر واقعی، وجود قصد انشاء و قرینه‌ای بر این قصد یعنی ابراز اراده (ایجاب و قبول) و توافق اراده‌ها کافی است (مواد ۱۹۱ و ۱۹۴ ق.م). جز این موارد، هر شرطی که قانون برای صحت قرارداد لازم می‌داند، درواقع شرطی است که برای اعتبار و تأثیر قرارداد موجود، لازم است و نبود آن به فقدان قرارداد نمی‌انجامد. قرارداد سببی است که در صورت جمع شدن شرایط مقرر در قانون (شرایط صحت) و گردآمدن علت تامه ایجاد اثر حقوقی، می‌تواند اثر مقصود از تراضی متعاقدين را به بار آورد و نه لزوماً آن قسم از تراضی که اثر معهود را به همراه دارد. قسم اخیر عقد صحیح نام دارد؛ یعنی، عقدی که دارای وصف صحت است و گرنه «عقد باطل» اصطلاحی مجازی برای نامیدن عقد ناموجود خواهد بود. بر این اساس، برخلاف قرارداد ناموجود که در عالم خارج واقع نمی‌شود (علت آن می‌تواند فقدان قصد معنا، صوری بودن ایجاب و قبول یا شوخی بودن الفاظ باشد)،

۱. شهید اول، محمد بن مکی. موسوعة الشَّهید الأول، جلد ۱۳، (قم: مکتب الاعلام الاسلامی فی الحوزة العلمیة، ۱۴۳۰ق)، ص ۱۳۵.

۲. فاضل مقداد، مقداد بن عبدالله. کنز العرفان فی فقه القرآن، جلد ۲، (تهران: المکتبة المرتضویة للإحياء الآثار الجعفریة، ۱۳۷۳)، ص ۷۱.

۳. شهیدی، مهدی. تشکیل قراردادها و تعهدات، جلد ۱، چاپ نهم، (تهران: انتشارات مجد، ۱۳۹۲)، ص ۳۲.

۴. کاتوزیان، ناصر. قواعد عمومی قراردادها، جلد ۱، چاپ سوم، (تهران: انتشارات گنج دانش، ۱۳۹۸)، ص ۲۱.

۵. جعفری لنگرودی، محمد جعفر. پیشین، ص ۲۵.

قرارداد باطل عقدی است که در عالم خارج واقع شده و وجود دارد، اما به دلیل حکم قانون، موجودی است که اثر مقصود طرفین را ندارد؛ پدیده‌ای که اگر این حکم نبود، می‌توانست آثار خود را به‌طریقی به بار آورد.

۳-۱. عدم جزئیت تأثیر قهقرایی در مفهوم بطلان

از آن چه بیان شد، به‌خوبی بر می‌آید که میان بطلان و بدو انعقاد قرارداد، ارتباط منطقی وجود ندارد. آنچه در تحقق مفهوم بطلان ضروری است، تأثیر قهری آن است؛ به این معنا که وجود موجب بطلان، قرارداد را برخلاف اراده طرفین بی‌اثر می‌سازد. اما، از ماهیت بطلان به‌عنوان «ضمانت اجرای شرایط اساسی رکنی صحت معاملات»، چنین بر نمی‌آید که بطلان لزوماً در گذشته اثرگذار باشد. برعکس در امور اعتباری هم قاعده تقدم علت بر معلول موافق منطق و متفاهم عرفی است؛ یعنی، هر علتی، صرفاً در آتیه مؤثر است و تأثیر قهقرایی، استثناً محسوب می‌شود و نیازمند دلیل است. مطابق این قاعده، از بین رفتن شرایط صحت بعد از وقوع عقد، از لحظه حدوث، تأثیر می‌گذارد و عقد را از اثر حقوقی باز می‌دارد بدون اینکه این تأثیر به گذشته تسری یابد. بر این بنیاد، تفاوت زمانی فقدان شرایط صحت در هنگام تشکیل عقد یا از میان رفتن آن پس از انعقاد عقد، فرقی ماهوی نیست. سبب بطلان عقد هرگاه رخ دهد از نظر ماهوی و جوهری یک اثر اصلی دارد: بازداشتن عقد از اثر حقوقی نسبت به آینده؛ پس اگر شرایط رکنی صحت، در بدو انعقاد عقد مفقود باشند، قرارداد از ابتدا فاقد اثر است. و هرگاه این شرایط پس از تحقق اولیه و در اثنای تداوم رابطه حقوقی، پیش از اجرای کامل تعهدات ناشی از عقد، مفقود گردند، عقد از همان لحظه نسبت به آینده از تأثیر حقوقی باز می‌ایستد و می‌توان گفت قرارداد باطل شده است. به بیان دیگر، برای تأثیرگذاری تمام و کمال یک قرارداد، وجود ابتدایی و بقای شرایط اساسی رکنی صحت تا اجرای کامل تعهدات لازم است. بنابراین، این گفته که بطلان همواره در گذشته تأثیر و عقد را از ابتدا بی‌اثر می‌کند^۱ و عقد باطل صورتی بی‌معناست که از آغاز نفوذ و اعتبار نداشته است^۲، مقبول نمی‌نماید، زیرا چیستی بطلان به خودی خود مستلزم تأثیر قهقرایی نیست. اما

۱. کاتوزیان، ناصر. قواعد عمومی قراردادها، جلد ۲، پیشین، ص ۳۳۲.

۲. کاتوزیان، ناصر. قواعد عمومی قراردادها، جلد ۵، چاپ دوم، (تهران: انتشارات گنج دانش، ۱۳۹۸)، ص ۱۰.

بطلان را، فقدان عنصری از عناصر عقد و غیر از انحلال و انفساخ آن دانسته‌اند، بدین دلیل که انحلال و انفساخ بر عقدی عارض می‌شود که صحیحاً واقع شده و جامع عناصر خویش است^۱، پس برای تکمیل بحث لازم است نسبت منطقی میان بطلان حادث و انفساخ روشن شود.

۴-۱. نسبت میان بطلان حادث و انفساخ

بنا به عقیده مرسوم، انفساخ یعنی قرارداد بر اثر تحقق یکی از اسباب قانونی و بی‌دخالیت اراده مستقیم متعاقدين و بدون تأثیر قهقرایی از بین برود و رابطه ناشی از عقد گسیخته شود.^۲ پس کاربرد انحلال یا انفساخ در موارد فسخ عقد یا بطلان، اشتباه و انحلال عقد مغایر فسخ، تفاسخ و بطلان عقد است.^۳ بنابراین، اطلاق عنوان بطلان به انحلال قهری قرارداد، نوعی مسامحه است^۴ و حدوث بعدی علت بطلان در مواردی چون تلف عین مستأجره، کاشف از بطلان قرارداد نسبت به باقی‌مانده مدت از زمان انعقاد آن است.^۵

به‌رغم این اصرار، سابقه فقهی و قانونی چیز دیگری را نشان می‌دهد: انفساخ در هر دو معنای انحلال ارادی و قهری عقد به کار رفته است. ماده ۴۵۲ ق.م. می‌گوید: «اگر متعاملین هر دو خیار داشته باشند و یکی از آنها امضا کند و دیگری فسخ نماید، معامله منفسخ می‌شود» و طبق ماده ۷۳۳ ق.م. «...اگر بیع به واسطه فسخ یا اقاله منفسخ شود، حواله باطل نبوده...». واژه «منفسخ» در این دو ماده، در مورد انحلال ارادی قرارداد (فسخ یا اقاله) و در مواد دیگری از

۱. جعفری لنگرودی، محمد جعفر. پیشین، ص ۳۸.

۲. محقق داماد، سید مصطفی. قواعد فقه بخش مدنی، جلد ۲، چاپ دوازدهم، (تهران: مرکز نشر علوم اسلامی، ۱۴۰۶ق)، ص ۱۳۹؛ جعفری لنگرودی، محمد جعفر. دایرة المعارف حقوق مدنی و تجارت، چاپ اول، (تهران: انتشارات گنج دانش، ۱۳۸۸)، ص ۲۹۱.

۳. جعفری لنگرودی، محمد جعفر. الفارق: دایرة المعارف عمومی حقوق، جلد ۱، چاپ پنجم، (تهران: گنج دانش، ۱۴۰۰)، ص ۴۳۹.

۴. کاتوزیان، ناصر. عقود معین، جلد ۴ (عقود اذنی - وثیقه‌های دین)، چاپ هشتم، (تهران: شرکت سهامی انتشار، ۱۳۹۴)، ص ۴۵.

۵. امامی، سید حسن. حقوق مدنی، جلد دوم، چاپ بیست‌وهشتم، (تهران: کتابفروشی اسلامی، ۱۳۹۹)، ص ۲؛ شهیدی، مهدی. اصول قراردادهای و تعهدات، جلد ۲، پیشین، ص ۵۰؛ کاتوزیان، ناصر. عقود معین، جلد ۱ (معاملات معوض - عقود تملیکی)، چاپ اول، (تهران: انتشارات گنج دانش، ۱۳۹۷)، ص ۱۳۹۷؛ ۴۳۳.

قانون مدنی (مواد ۳۸۷، ۴۸۳، ۵۲۷، ۵۲۹، ۵۳۰، ۵۵۱، ۶۲۸، ۶۳۸، ۶۸۳، ۷۸۸ و ۹۵۴) به معنی انحلال قهری قرارداد استعمال شده است. فقیهان امامیه نیز انفساخ را در معنای عام انحلال عقد به کار برده‌اند. این کاربرد هم شامل انحلال قهری قرارداد، از جمله انفساخ عقود جایز با مرگ و جنون یکی از طرفین^۱ و تلف مبیع قبل از قبض^۲ می‌شود و هم انحلال ارادی قرارداد، یعنی فسخ عقد از سوی ذوالخیار^۳ یا برهم خوردن آن به اقاله و تفاسخ^۴ را دربر می‌گیرد. همچنین لزوم عقد، منفسخ نشدن آن به صرف فسخ یکی از طرفین معرفی شده است و فسخ در مجلس بیع را موجب انفساخ بیع دانسته‌اند.^۵ ملاحظه می‌شود که سابقه کاربرد واژه انفساخ، اختصاصی به انحلال قهری ندارد. از نظر لغوی نیز انفساخ اعم از آن است که امری خودبه‌خود منفسخ گردد یا کسی آن را فسخ کند. این واژه مصدر باب انفعال از ریشه فسخ، به معنای برانداخته شدن، تباه شدن و گسیختن است^۶ و هرگاه چیزی از بین برود یا زایل شود، گویند «انفسخ الشيء».^۷ باب انفعال برای بیان مطاوعه و پذیرش حالت به کار می‌رود، اما پذیرش حالت لزوماً خودبه‌خودی نیست و می‌تواند پذیرش اثر فعلی باشد که آن را فاعلی هست. به این معنا چیزی می‌تواند منفسخ (گسیخته) شود، چون کسی آن را فسخ می‌کند (می‌گسلد). بنابراین حتی شاید بتوان گفت واژه انفساخ به تنهایی مفهوم انحلال قهری را نمی‌رساند و نیازمند صفت قهری یا خودبه‌خودی است.^۸

۱. علامه حلی، حسن بن یوسف. قواعد الأحکام، جلد ۲، (قم: دفتر انتشارات اسلامی، ۱۴۱۳ق)، ص ۳۴۵؛ ابن زهره، حمزه بن علی. غنیة النزوع إلى علمی الأصول والفروع، جلد ۱، (قم: مؤسسه الإمام الصادق علیه السلام، ۱۴۱۷ق)، ص ۲۶۵.

۲. طوسی (شیخ)، محمد بن حسن. المبسوط فی فقه الإمامیه، جلد ۲، (تهران: مکتبه المرتضویه، ۱۳۸۷ق)، ص ۱۱۷.

۳. علامه حلی، حسن بن یوسف. تذکره الفقهاء، جلد ۱۰، (قم: مؤسسه آل البيت علیهم السلام لاحیاء التراث، ۱۴۱۴ق)، ص ۶۳؛ ابن زهره، حمزه بن علی. پیشین، ص ۲۶۹.

۴. خوئی، سید ابوالقاسم. منهاج الصالحین، جلد ۲، (قم: مدینه العلم، ۱۴۱۰ق)، ص ۱۰۷.

۵. انصاری (شیخ)، مرتضی بن محمد امین. پیشین، ص ۱۸ و ۶۳.

۶. دهخدا، علی اکبر. سامانه تحت وب لغت‌نامه دهخدا، مؤسسه لغت‌نامه دهخدا.

۷. انصاری، مسعود و محمدعلی طاهری. دانشنامه حقوق خصوصی، جلد ۱، چاپ اول، (تهران: انتشارات محراب فکر، ۱۳۸۴)، ص ۴۸۳.

۸. برای نمونه بنگرید: کاتوزیان، ناصر. پیشین، ص ۲۰۵ و نیز ماده ۱۵۹ قانون مدنی مصر: «فی العقود الملزمة للجانبین اذا انقضی التزام بسبب استحالة تنفیذه انقضت معه الالتزامات المقابلة له و ینفسخ العقد من تلقاء نفسه»: ... عقد خودبه‌خود

برعکس واژه بطلان، مصدر لازم از باب «بطل، یبطل» است و در لغت، مفهوم خودبه‌خودی دارد و بارها در متون فقهی برای بیان وضعیتی به کار رفته است که شرایط اساسی رکنی صحت پس از انعقاد قرارداد از بین می‌رود: با مرگ و جنون هریک از طرفین، عقد ودیعه و وکالت باطل می‌شود.^۱ وکالت همچنین با تلف متعلق آن باطل می‌گردد.^۲ تلف حیوان قبل از قبض یا در مدت خیار در بیع^۳ و مرگ مالک یا عامل در مضاربه، سبب بطلان است.^۴ در مواد متعدد قانون مدنی (مواد ۵۳، ۴۸۱، ۴۹۶، ۴۹۷، ۴۹۹، ۵۲۹، ۵۳۷، ۶۲۶، ۶۷۰، ۶۸۲ و ۷۳۳) نیز «بطلان» و «باطل» البته همراه با کلماتی مانند می‌شود و می‌گردد که نشان می‌دهد مراد بطلان من رأس نیست در معنای از بین رفتن قهری قرارداد به کار رفته است. جالب است که در ۱۱ ماده از قانون مدنی (مجموعاً ۱۴ بار) «باطل» و «بطلان» و نیز در ۱۱ ماده از همان قانون (۱۱ بار) «منفسخ»، هر دو در معنای انحلال قهری قرارداد به کار رفته است و از این جهت، ترجیحی بر استعمال لفظ انفساخ برای انحلال قهری نیست، به‌ویژه آنکه در قانون مدنی، انفساخ - برخلاف بطلان - در معنای انحلال ارادی هم استفاده شده است. بر این اساس، انفساخ در معنی عام کلمه با انحلال مترادف است^۵ و نقطه مقابل انعقاد قرارداد است؛ رابطه حقوقی ناشی از عقد به هر ترتیبی، چه ارادی (فسخ یا اقاله) و چه برخلاف اراده (انحلال قهری) گسیخته شود، گفته می‌شود عقد منفسخ شده است. با این همه، اگر منظور از انفساخ، صرفاً معنای خاص اصطلاحی آن نزد حقوقدانان معاصر یعنی انحلال قهری باشد، باید دید در هر انفساخی چه روی می‌دهد.

شادروان استاد کاتوزیان، انحلال قهری (انفساخ) را به دو دسته تقسیم کرده‌اند: *انفساخ*

منفسخ می‌شود.

۱. علامه حلی، حسن بن یوسف. *قواعد الأحکام*، پیشین، صص ۱۸۴ و ۳۶۳؛ طباطبایی، محمد بن علی. *المناهل*، (قم: مؤسسه آل‌البیت (علیهم‌السلام) لإحياء التراث، بی‌تا)، ص ۲۴۰؛ طوسی (شیخ)، محمد بن حسن. پیشین، ص ۳۶۸.
۲. خوئی، سید ابوالقاسم. پیشین، ص ۲۰۰.
۳. سیستانی، سید علی. *منهاج‌الصالحین*، جلد ۲، (قم: مکتب آیه الله العظمی السید السیستانی، ۱۴۱۵ق)، ص ۴۱۰.
۴. یزدی، محمد کاظم بن عبد العظیم. *العروة الوثقی و التعليقات علیها*، جلد ۱۴، (قم: مؤسسه السبطين (ع) العالمیه، ۱۳۸۸)، ص ۲۰۷؛ سیستانی، سید علی. پیشین، ص ۱۸۴؛ طباطبایی، محمد بن علی. پیشین، ص ۲۰۵.
۵. صفایی، سید حسین و محسن پور عبدالله. «آثار حقوقی ادعای مالکیت شخص ثالث نسبت به مبیع در حقوق ایران، انگلیس و مصر»، مجله حقوقی دادگستری، دوره ۷۷، شماره ۸۱، (۱۳۹۲)، ص ۴۲.

ناشی از تراضی و انفساخ ناشی از قانون. در این تقسیم‌بندی، «قهری بودن» انفساخ، از بین رفتن خودبه‌خودی عقد بدون نیاز به عمل حقوقی اضافی معرفی می‌گردد و گفته شده است که با ارادی بودن سبب آن منافاتی ندارد؛ زیرا، در زمان تحقق بر اراده طرفین عقد چیره می‌شود و حق انتخابی برای طرفین یا دادگاه باقی نمی‌گذارد.^۱ در اینجا اشکالی وجود دارد: صفت «قهری» در اصطلاح حقوقی به چیزی اطلاق می‌شود که خارج از اراده و اختیار باشد و برخلاف اراده تحمیل شود، نه چیزی که خودبه‌خود روی دهد.^۲ چه کسی می‌پذیرد که تعهد معلق، صرفاً به دلیل ایجاد خودبه‌خودی تعهد در نتیجه تحقق معلق‌علیه، تعهد قهری نامیده شود؟ اساساً در تقسیم‌بندی نهادهای حقوقی همیشه به ارادی یا خلاف اراده بودن نهاد توجه می‌شود. این رویه، موجب تمیز تبعیت یک نهاد از خواست و اراده اشخاص یا تحمیل آن نهاد برخلاف اراده ایشان است؛ فایده‌ای که توجه صرف به خودبه‌خودی بودن نهاد از آن بی‌بهره است. روشن نیست چرا باید به جای تقسیم انحلال به دو دسته اصلی انحلال ارادی و قهری، سه دسته انحلال به تراضی (اقاله یا تفاسخ)، انحلال ارادی (فسخ) و انحلال قهری (انفساخ) جایگزین شود^۳ و از معنای اصطلاحی «قهری» دور افتاد و انحلال قهری را انحلال خودبه‌خودی تلقی کرد. چه فایده‌ای بر این کار مترتب می‌شود؟

مطابق تقسیم‌بندی پیش گفته، در انفساخ ناشی از اراده، انحلال عقد به شرطی (شرط فاسخ) منوط می‌شود که تعهدهای ناشی از قرارداد را محدود به زمان معین یا روی ندادن شرایط خاص می‌کند.^۴ اما انحلال قرارداد در پی تحقق شرط فاسخ مناسبتی با قهری بودن به معنای مصطلح آن ندارد چون به هر حال به اراده منسوب است و اناطه انحلال به زمان معین یا تحقق امری در آینده، چیزی از ارادی بودن آن کم نمی‌کند. ملاک باقی‌نماندن حق انتخاب برای طرفین یا دادگاه بر اثر تحقق معلق‌علیه نیز مخدوش است؛ دکترین و رویه قضایی به

۱. کاتوزیان، ناصر. قواعد عمومی قراردادها، جلد ۵، پیشین، صص ۳۴۲-۳۴۳.

۲. این معنا در اصطلاحاتی چون ضمان قهری، ولایت قهری، انتقال قهری اموال متوفی به ورثه، قهری بودن تهاثر و غیره واضح و آشکار است. در قانون مدنی هر جا واژه قهری یا قهراً به کار رفته، منظور وضعیتی است که برخلاف اراده، بر اطراف آن وضعیت تحمیل می‌شود (مواد ۲۹۵، ۳۰۷، ۵۷۲، ۵۷۴، ۶۲۱، ۸۰۳، ۱۱۸۰، ۱۱۸۴، ۱۱۸۵، ۱۱۸۶، ۱۱۸۷، ۱۱۹۱ و ۱۳۱۲).

۳. پیشین، ص ۱۱.

۴. پیشین، ص ۳۴۳.

امکان اسقاط شرط فاسخ حتی پس از تحقق معلق‌علیه گرایش دارد.^۱ بنابراین، شرط فاسخ، نه تنها در ایجاد سبب انحلال، بلکه از نظر اثر و تحقق نیز برخلاف اراده نیست، بلکه دقیقاً در راستای اراده رخ می‌دهد. پس بهتر است قهری بودن انفساخ را به معنای اصطلاحی آن یعنی تحمیل برخلاف اراده دانست و انحلال با تحقق شرط فاسخ را خارج از آن شمرد. بنابراین آنچه باقی می‌ماند انفساخ ناشی از قانون است.

اما انفساخ ناشی از قانون در دکتین بر دو قسم است: «تلف قهری موضوع تملیک» و «مرگ یا حجر یکی از دو طرف در عقود جایز».^۲ دقت در مصادیق تلف موضوع تملیک در قانون مدنی (مواد ۳۷۸، ۴۸۳، ۴۹۶، ۴۸۱، ۵۲۷، بند ۲ ماده ۵۱ و مفهوم مخالف ماده ۶۴۹ ق.م) نشان می‌دهد که در همه موارد، با از بین رفتن موضوع مورد معامله بعد از انعقاد قرارداد و پیش از اجرای کامل تعهدات، شرط مذکور در بند ۳ ماده ۱۹۰ ق.م منتفی می‌شود. در مورد مرگ یا حجر یکی از دو طرف در عقود جایز نیز می‌توان گفت زوال اهلیت یا مرگ طرفین در جایی که منشأ اثر است، به پیوند قرارداد با شخصیت طرف عقد ربط دارد و ساختار عقد، اعتبار و اجرای آن را مستلزم بقای شخصیت و از جمله اهلیت و حیات می‌سازد. زیرا، صحت قراردادی که شخصیت یا وصف اساسی طرف عقد در آن ملحوظ باشد، منوط به شخصیت وی و وجود وصف مزبور است (مواد ۲۰۱ و ۷۶۲ ق.م).

بنابراین، انفساخ در معنای دقیق و فنی «انحلال قهری قرارداد»، چیزی جز از بین رفتن شرایط اساسی رکنی صحت عقد در زمانی پس از انعقاد نیست؛ شرایطی که فقدان آن، همان علت بطلان قرارداد به‌شمار می‌آید. به این اعتبار، می‌توان از انفساخ به‌عنوان قسمی از بطلان یاد کرد که حادث می‌گردد؛ به‌گونه‌ای که حدوث علت (فقدان شرایط رکنی صحت)، به‌طور منطقی حدوث معلول (بی‌اثر شدن یا همان بطلان) را به همراه می‌آورد. زمان تأثیر این علت و بی‌اثر شدن عقد محدود به زمان پس از حدوث علت خواهد بود و در آنچه پیشتر اجرا شده و به تاریخ پیوسته است اثری نمی‌گذارد.

۱. در دادنامه شماره ۹۳۰۹۹۷۰۲۲۱۲۰۰۱۶۱ مورخ ۱۳۹۳/۰۲/۲۸ صادره از شعبه ۱۲ دادگاه تجدیدنظر استان تهران، رأی بدوی مبنی بر اینکه «اصرار و تقاضای مشروط‌له شرط فاسخ بر اجرای مفاد قرارداد توسط مشروط‌علیه پس از تحقق موضوع شرط، به منزله اسقاط فعلی شرط محسوب می‌شود» تأیید و استوار شده است. در:

<https://ara.jri.ac.ir/Judge/Text/6682>

۲. کاتوزیان، ناصر. پیشین، صص ۳۵۰-۳۶۴.

از آنجا که در تحلیل نهایی، ماهیت انفساخ با بطلان یکی است، می‌توان «بطلان» را، بنا بر زمان وجود سبب آن (فقدان شرایط رکنی صحت)، به دو دسته تقسیم کرد:

۱. بطلان ابتدایی یا من رأس؛ یا اصطلاحاً «بطلان» بدون قید و صفت

۲. بطلان حادث؛ که انفساخ تعبیر دیگری از آن است.

افزودن صفت «حادث» در قسم اخیر، برای اشاره به از بین رفتنِ پسینِ شرایط صحت و عدم تأثیر قهقرایی آن کافی است. تبیین انفساخ قرارداد با توجه به مبنای بطلان، فایده دیگری هم دارد؛ با این تبیین، چنانکه خواهد آمد، مواردی از انحلال قهری قرارداد توضیح داده می‌شود که نهاد انفساخ با وضعیت کنونی اش - که پس از تنقیح مطلب، به موارد تلف قهری موضوع تملیک و مرگ یا حجر یکی از طرفین عقود جایز منحصر می‌شود - از توجیهشان ناتوان است.

۲. علل حدوث بطلان بر قرارداد

هدف از انعقاد قرارداد اجرای آن است. لازمه اجرای هر قرارداد و ایفای تعهد، اعتبار رابطه حقوقی است؛ وجود ابتدایی و بقای شرایط اساسی رکنی صحت تا اجرای کامل تعهدات قراردادی لازم است. در این تحلیل، میان عقود آنی و مستمر تفاوتی وجود ندارد، کماینکه میان عقود عهدی و تملیکی فرقی نیست.^۱

باید اشاره کرد که صحت عقد، فرع بر وقوع آن است و به همین اعتبار در ماده ۱۹۰ ق.م. قصد و رضا در شمار شرایط اساسی صحت معامله آمده است. اما، قصد انشاء، به معنای دقیق آن، شرط وقوع قرارداد محسوب می‌شود و چون وقوع عقد، امری واحد در زمانی واحد است، پس وجود قصد انشاء در زمان وقوع عقد کافی است و استمرار آن، برای صحت قرارداد لازم نیست. اعلام اراده بعدی نیز از قصد انشاء متمایز است و جز با وجود سبب قانونی یا به تراضی (فسخ یا اقاله) اثری ندارد. افزون بر این، با انتفای هر امری که تراضی نخستین آن را شرط تداوم حیات رابطه حقوقی قرار داده است، قرارداد دقیقاً مطابق با اراده طرفین

۱. اثر عقد بیع به عنوان مظهر عقد آنی و تملیکی، منحصر در تملیک مبیع و ثمن نیست. به دلالت ماده ۳۶۲ ق.م. الزام به تسلیم عوضین، اثر خود عقد است نه فقط ناشی از لزوم تسلیم مال هر کس به مالک آن (کاتوزیان، ناصر. قواعد عمومی قراردادها، جلد ۴، چاپ دوم، تهران: انتشارات گنج دانش، ۱۳۹۸)، ص ۱۰۷؛ بنابراین تا زمانی که تسلیم اتفاق نیفتد اجرای عقد تمام نمی‌شود.

خاتمه می‌یابد. از آن جمله است: شرط فاسخ، تعیین مدت برای قرارداد، مقید بودن ایفای تعهد به زمان یا مهلت مشخص به نحو وحدت مطلوب. بنابراین، بطلان حادث با از بین رفتن بعدی قصد انشاء، به لحاظ موضوعی منتفی است و نمی‌تواند ناشی از این علت باشد.

۲-۱. از میان رفتن موضوع قرارداد یا شرایط قانونی آن

برای معتبر ماندن قرارداد و امکان اجرای آن، لازم است شرایط مورد معامله تا زمان اجرای کامل تعهدات ناشی از عقد باقی بماند؛ وگرنه قرارداد باطل و منفسخ می‌شود. مورد معامله، مال یا عملی است که تملیک، تعهد یا نیابت به آن تعلق می‌گیرد.^۱ اگر عین معینی معامله شود باید در زمان معامله موجود باشد (ماده ۳۶۱ ق.م) و تسلیم یا تسلّم آن نیز ممکن باشد (ماده ۳۴۸ ق.م). وجود این عین معین و امکان تسلیم یا تسلّم آن تا زمان ایفای تعهد تسلیم یا تعهدات دیگر مربوط به آن نیز ضروری است. با تلف مال موضوع قرارداد پیش از اجرای کامل تعهدات، قرارداد فاقد موضوع و باطل می‌شود. ماده ۳۸۷ ق.م در مورد تلف مبیع و مفهوم مخالف ماده ۶۴۹ ق.م درباره مال موضوع قرض پیش از تسلیم، مؤید این نظر است. بنا بر مواد ۵۱، ۴۸۳ و ۴۹۶ ق.م نیز تلف مال موضوع حق انتفاع و عین مستأجره، موجب زوال حق انتفاع^۲ و انفساخ و باطل شدن اجاره از تاریخ تلف می‌شود. حق انتفاع یا منافع به مجرد وقوع این عقود آتی، منتقل یا تملیک می‌شود^۳، اما اجرای تعهد تسلیم منافع، به تبع خود منافع، امری مستمر و تدریجی است و با ایجاد هر ذره از منفعت در نزد صاحب حق انتفاع^۴ و مستأجر به همان میزان محقق می‌گردد.^۵ بنابراین با تلف عین در اثنای اجرای قرارداد، منافع

۱. محقق داماد، سید مصطفی و جلیل قنوتی، سید حسن وحدتی شبیری، ابراهیم عبدی پور. حقوق قراردادها در فقه امامیه، جلد ۲، چاپ دوم، (تهران: سمت، ۱۳۹۲)، ص ۷۹.

۲. زوال حق انتفاع در یک قرارداد موجب حق انتفاع مثل صلح رقبی، پیش از خاتمه موعده آن، به معنی انفساخ عقد است.

۳. شهید ثانی، زین الدین بن علی. الروضة البهیة فی شرح اللمعة الدمشقیة (۱۰ جلدی)، جلد ۴، (قم: مکتبه الداوری، ۱۴۱۰ق)، صص ۳۲۷ و ۳۳۳.

۴. کاتوزیان، ناصر. قواعد عمومی قراردادها، جلد ۵، پیشین، ص ۳۵۷.

۵. الشریف، محمد مهدی. «کیفیت و آثار تسلیم منفعت؛ مطالعه تطبیقی در فقه و قانون مدنی»، مجله حقوق تطبیقی، دوره ۲، شماره ۲، (۱۳۹۰)، ص ۲۰.

زمان باقی‌مانده قبل از تسلیم، تلف و قرارداد باطل می‌شود.^۱ از بین رفتن قابلیت انتفاع عین مستأجره و قابلیت انتفاع زمین در مزارعه به واسطه عیب غیرقابل رفع (مواد ۴۸۱ و ۵۲۷ ق.م) نیز موجب تلف موضوع عقد (منفعت) پیش از اجرای کامل تعهد تسلیم و بطلان حادث قرارداد می‌شود.^۲

همچنین است انفساخ مضاربه با تلف شدن تمام سرمایه و ربح پیش از اتمام تجارت معهود (بند ۳ ماده ۵۵۱ ق.م) و نیز عدم لزوم دادن بدل مال مرهونه (= موضوع تعهد عینی راهن) در صورت تلف خودبه‌خودی قبل از استیفای دین (مفهوم مخالف ماده ۷۹۱ ق.م). بدین ترتیب هرگاه پیش از اجرای کامل تعهدات، موضوع مورد معامله خودبه‌خود از میان رود، نتیجه مگر انحلال قهری عقد نیست. این نکته از درون‌مایه دو ماده ۴۷۱ و ۶۳۷ ق.م درباره ضرورت امکان انتفاع از عین مستأجره و مال موضوع عاریه با بقای اصل آن نیز بر می‌آید.

قرارداد با موضوع کلی نیز ممکن است با تلف مورد معامله باطل گردد؛ اگر عرفاً هیچ مصداقی از موضوع یافت نشود، گویی همه مصادیق پیش از تسلیم تلف شده‌اند و به‌علاوه تسلیم آن نیز متعذر گشته است. عمل نیز به اعتبار ارزش اقتصادی، مال تلقی می‌شود، به این ترتیب هرگاه موضوع قرارداد، انجام عمل باشد، با تعذر دائمی ایفاء تعهد، مالی که متعهده بر ذمه متعهد، مالک شده، تلف و تسلیم آن ناممکن می‌شود و در نتیجه قرارداد باطل می‌گردد؛ و کالت با از بین رفتن متعلق آن منفسخ می‌شود (ماده ۶۸۳ ق.م) و بنا بر ماده ۵۶۷ ق.م عامل وقتی مستحق جعل می‌شود که متعلق جعاله را تسلیم کرده یا انجام داده باشد. پس هرگاه انجام عمل بدون ایفاء هیچ جزئی از آن متعذر گردد، چیزی به عامل نمی‌رسد. در صورت تعذر پس از ایفاء جزئی نیز، اگر هر جزء، مقصود بالاصاله جاعل باشد، به نسبت مقداری که کار انجام نشده است، از اجرت کاسته می‌شود (ملاک ماده ۵۶۶ ق.م).^۳ این

۱. مقصود از بطلان در اینجا، «بطلان حادث بر قرارداد» است که اثرگذاری آن از لحظه وقوع و رو به آینده است؛ این تحلیل، دقیقاً موافق نظری است که می‌گوید با تلف عین مستأجره، عقد اجاره منفسخ می‌گردد و در مقابل نظری قرار دارد که اجاره را از لحظه انعقاد نسبت به باقی مدت باطل می‌داند.

۲. در مزارعه، منفعت زمین آورده مزارع و یکی از دو مورد معامله است.

۳. اگرچه ماده ۵۶۶ ق.م راجع به فسخ جعاله است، اما اثر فسخ در موضوع این ماده، ناممکن شدن ایفاء کامل تعهد است و می‌توان از ملاک آن در هر موردی که ایفاء کامل تعهد در جعاله غیرممکن می‌شود، استفاده کرد.

نتیجه اجرای قاعده ضمان معاوضی در قراردادهای عهده‌ای است؛ در تمام مواردی که عوضی وجود دارد و ایفای تعهد، بدون انتساب به عمل غیر مجاز شخصی ناممکن می‌شود، با تعذر جزئی ایفای تعهدی که تجزیه پذیر است (اجزاء آن بالاصاله مقصود می‌باشند) عوض تقسیط می‌شود. اما در صورت تعذر کامل و یا تعذر جزئی در ایفای تعهد تجزیه‌ناپذیر، عوضی به طرف عقد تعلق نخواهد گرفت.

مورد معامله باید مالیت داشته باشد، وگرنه عقد باطل است (مواد ۲۱۵ و ۳۴۸ ق.م). بنا بر نظریه بطلان حادث، مالیت باید تا زمان ایفای تعهد یا تسلیم نیز دوام داشته باشد و با از بین رفتن آن، قرارداد نسبت به آتیه باطل می‌شود. همین ملاک در خصوص اوصاف اساسی موضوع معامله نیز وجود دارد. مغایرت جنس موضوع معامله با جنسی که به آن عنوان معامله شده (ماده ۳۵۳ ق.م) و وقوع اشتباه در مورد صلح (ماده ۷۶۲ ق.م) موجب بطلان است. همچنین، اشتباه مربوط به خود موضوع معامله، سبب عدم نفوذ (= بطلان) معامله می‌شود (ماده ۲۰۰ ق.م).^۱ تغییر جنس و از بین رفتن اوصاف اساسی موضوع عقد قبل از تسلیم نیز موجب بطلان حادث و انحلال قهری عقد نسبت به آینده می‌شود. نتیجه آنکه صرفاً با استناد به فقدان بعدی شرایط قانونی موضوع معامله می‌توان انفساخ قرارداد را توضیح داد، بدون آنکه نیاز باشد «از مالیت افتادن موضوع» یا «از بین رفتن اوصاف اساسی آن» را پیش از تسلیم، در حکم تلف و تابع همان حکم تلقی کنیم یا اینکه بگوییم در معاملات معوض، تسلیم مالی که از مالیت افتاده یا اوصاف اساسی‌اش را از دست داده، تسلیم مقصود نیست و با مقتضای معاوضه منافات دارد؛ توجیهات اخیر، بیان مبنای کلی بطلان معاملات معوض نسبت به موضوعی است که مالیت ندارد، چه بطلان ابتدایی باشد و چه بطلان حادث.

موضوع معامله باید منفعت عقلایی مشروع داشته باشد (مواد ۲۱۵ و ۳۴۸ ق.م) و معامله آن قانوناً ممنوع نباشد (ماده ۳۴۸ ق.م). اگر معامله مال یا عمل موضوع عقد پیش از اجرای

۱. منظور از خود موضوع معامله، اوصافی است که صورت عرفی موضوع را شکل می‌دهد و جانشین ذات آن است (شهیدی تبریزی، میرفتاح. *هدایه الطالب إلى أسرار المكاسب (القول فی الخیارات)*، جلد ۳، (قم: دار الکتاب، بی‌تا)، ص ۴۹۴)؛ اوصافی که گاه در نظر متعاقدين (خوانساری نجفی، موسی. *منیة الطالب*، جلد ۲، (تهران: المکتبه المحمدیه، ۱۳۷۳ق)، ص ۱۳۵) و گاه به داوری عرف (حسینی حائری، کاظم. *فقه العقود*، جلد ۱، (قم: مجمع الفکر الاسلامی، ۱۴۲۳ق)، ص ۴۵۸) جوهری است. فقدان این اوصاف، فقدان چیزی است که عقد بر آن واقع شده و نتیجه آن بطلان است.

کامل تعهدات (تسلیم مال یا انجام عمل) ممنوع شود، انحلال قهری قرارداد نتیجه منتفی شدن شرط قانونی موضوع است. این نتیجه، هدف از ممنوعیت (عدم مبادله چنان مال یا انجام نشدن چنان عملی) را صرف نظر از زمان ایجاد تعهد تأمین می کند؛ اثر فوری قانون نسبت به پدیده‌هایی که کاملاً به پایان نرسیده باشد، اعمال می شود.^۱ ممنوعیت قانونی، مشروعیت منفعت عقلایی مورد معامله را نیز می زداید و سبب بطلان حادث قرارداد می شود. می دانیم که مورد معامله، اصولاً باید مبهم نباشد (ماده ۲۱۶ ق.م)، اما با تعیین موضوع و معلوم شدن اوصاف آن، مبهم شدن بعدی موضوع ممکن نیست و بطلان حادث در آن راه ندارد، مگر آنکه هر دو طرف قرارداد، موارد توافق را فراموش کرده باشند.

۲-۲. مرگ یا حجر یکی از دو طرف عقود جایز

اهلیت طرفین قرارداد، ضمانت اجرای دوگانه دارد: معاملات صغیر غیرممیز و مجنون، باطل و معامله غیررشد، غیرنافذ است (مواد ۱۲۱۲، ۱۲۱۳ و ۱۲۱۴ ق.م). بنابراین رشد طرفین، رکن صحت قرارداد نیست و اهلیت کمینه کافی است تا قرارداد باطل نباشد. اما حدوث حجر و مرگ، نه در همه قراردادهای، بلکه تنها در عقود جایز، تأثیر یگانه دارد: موت احد طرفین، سفه در موارد اعتبار رشد و جنون سبب انفساخ است (مواد ۹۵۴، ۵۵۱، ۶۲۸، ۶۷۸ و ۶۸۲ ق.م).

به نظر برخی، انفساخ عقود جایز با موت یا حجر از احکام این عقود است^۲ اما دیگران علت را در خروج از اهلیت تصرف دیده‌اند^۳، در حالی که خروج از اهلیت تصرف همان حجر و خود محل نزاع است. افزون بر این، حکم مطلق نیست و هر عقد جایزی را دربر نمی گیرد؛ با فوت واهب رجوع از هبه ممکن نیست (ماده ۸۰۵ ق.م) و با جنون وی قیّم هم نمی تواند رجوع کند^۴، چه رسد به اینکه عقد منفسخ گردد. جنون و مرگ مکفول^۵ که عقد ازسوی

۱. کاتوزیان، ناصر. *حقوق انتقالی؛ تعارض قوانین در زمان*، چاپ پنجم، (تهران: نشر میزان، ۱۳۹۸)، ص ۲۸.

۲. شهید ثانی، زین الدین بن علی. *مسالك الأفهام إلى تنقیح شرائع الإسلام*، جلد ۵، (قم: مؤسسه المعارف الإسلامیة، ۱۴۱۳ق)، ص ۲۴۷.

۳. بحرانی، یوسف بن احمد. *الحدائق الناضرة فی أحكام العترة الطاهرة*، جلد ۲۱، (قم: مؤسسه النشر الإسلامی، ۱۳۶۳)، ص ۴۱۱.

۴. کاتوزیان، ناصر. *عقود معین*، جلد ۳ (عطایا)، چاپ چهارم، (تهران: انتشارات گنج دانش، ۱۳۸۷)، ص ۸۳.

او جایز است، بر کفالت اثری ندارد^۱ و رهن با فوت یا حجر مرتهن، همچنان پابرجا می ماند (ماده ۷۷۸ ق.م).

بنا بر تحلیلی دیگر، «انفساخ با مرگ و جنون» مخصوص عقود اذنی است: «هرجا که مقصود، دادن اذن و اباحه باشد، نه ایجاد حق و تکلیف، مدلول تراضی طرفین شامل اعطای نیابت یا حفظ نظارت طرف معامله بر انجام کاری است و به همین علت، عقد جایز است. با وقوع حجر یا مرگ، پایگاه اذن یعنی اراده زایل شده و اباحه و امکان نظارت از بین می رود».^۲ مستفاد از این تحلیل آنکه، تراضی سبب انفساخ را پدید می آورد؛ گویا یک شرط فاسخ ضمنی در قرارداد درج شده است. اما باید گفت: اولاً اذن امری است که دفعتهً واقع می شود و نیازی به تکرار آن در اراده نیست که زوال اراده به زوال آن بینجامد. ثانیاً در تمام عقود جایزی که با مرگ و حجر منفسخ می شوند، لزوماً اذن وجود ندارد؛ چگونه می توان جعله را اذن در انجام کار دانست^۳ و التزام ولو معلق جاعل را نادیده گرفت؟^۴ ثالثاً مگر اراده هر کس که مال خود را به عاریه یا ودیعه می دهد، بر این است که اگر محجور گشت عقد منفسخ گردد؟ به علاوه، انحلال در نتیجه شرط فاسخ، انحلال قهری به معنای دقیق نیست. وانگهی حتی عمری، رقبی و وقف را که اساساً جایز نیستند نیز عقود اذنی دانسته اند.^۵ بنابر آنچه بیان شد معیار اذنی بودن، مخدوش می نماید.

به نظر می رسد آنچه سبب انفساخ قرارداد با مرگ یا حجر می شود، وابستگی تعهدات قراردادی به شخصیت طرف عقد است. قاعده آن است که اگر قراردادی با لحاظ شخصیت طرف معامله یا وصفی اساسی در او واقع شود، شخصیت وی یا وصف مزبور، شرط صحت عقد و فقدان آن موجب بطلان است (مواد ۲۰۱ و ۷۶۲ ق.م). بنا بر مبنای کلی نظریه بطلان حادث، در این گونه قراردادها، بقای اعتبار عقد نیز منوط به بقای شخصیت طرف عقد یا آن

۱. میرشکاری، عباس. *قرارداد کفالت: تحلیل فقهی - حقوقی*، چاپ اول، (تهران: شرکت سهامی انتشار، ۱۳۹۳)، ص ۱۱۳.

۲. کاتوزیان، ناصر. *قواعد عمومی قراردادها*، جلد ۵، پیشین، صص ۳۶۸-۳۶۹.

۳. پیشین، ص ۳۶۹.

۴. مثلاً در جایی که جاعل به عامل می گوید: «اگر دیوار مدرسه محل را رنگ آمیزی کنی، مبلغی به تو می پردازم»، چه اذنی داده است؟

۵. جعفری لنگرودی، محمد جعفر. *حقوق اموال*، چاپ هفتم، (تهران: انتشارات گنج دانش، ۱۳۹۶)، ص ۴۴.

وصف اساسی است و با انتفای آن پیش از اجرای کامل تعهدات، عقد نسبت به آینده باطل و منفسخ می‌شود و در این رابطه فرقی ندارد که عقد لازم باشد یا جایز. نمی‌توان از شخص مرده، مجنون یا سفیه، انتظار امانت‌داری و رعایت رفتار متعارف (مواد ۶۱۲ و ۶۴۱ ق.م.) داشت یا به او اجازه داد در همان سنخ اموری که نسبت به خود اهلیت ندارد، برای دیگری تصرف کند و مصلحت او (مواد ۶۶۲ و ۶۶۷ ق.م.)، حدود اذن (ماده ۵۸۲ ق.م.) و طرز متعارف در تجارت را رعایت کند (ماده ۵۵۳ ق.م.). براساس ساختار عقد و وابستگی آن به شخصیت طرف، رابطه حقوقی با مرگ یا حجر از بین خواهد رفت، چه طرفین بخواهند و چه نخواهند. بیشتر عقود جایز با شخصیت طرفین یا یک طرف پیوند دارد، پس حدوث مرگ یا حجر طرف عقد پیش از اجرای کامل تعهدات، سبب حدوث بطلان با اثر رو به آتیه است، ولی پس از اجرای تعهدات فاقد اثر است؛ و کالت به موت یا حجر و کیل در اموری که حجر مانع آن است باطل می‌شود (مواد ۶۷۸ و ۶۸۲ ق.م.)، اما با فوت یا حجر طرفین پس از قبض عین موهوبه، عقد هبه منفسخ نمی‌گردد، زیرا بعد از قبض، تعهد اجرا نشده‌ای وجود ندارد. برعکس، فوت یا حجر بر عقد جایزی که با شخصیت طرف قرارداد پیوند نخورده، اثری ندارد؛ رهن ازسوی مرتهن جایز است، ولی با مرگ یا حجر او منفسخ نمی‌شود، زیرا عقد به شخصیت طرفین ارتباطی ندارد. کفالت که ازسوی مکفول‌له جایز است، با فوت یا حجر او منفسخ نمی‌شود چون عقد به شخصیت وی وابسته نیست و از قضا این فوت کفیل است که موجب سقوط تعهد او و انفساخ کفالت می‌شود، زیرا تعهد به *احضار مکفول* به شخصیت کفیل ارتباط دارد^۱، این در حالی است که کفالت، نسبت به کفیل، عقدی است لازم. معلوم می‌شود ملاک انفساخ قرارداد، وابستگی آن به شخصیت طرف عقد است نه جواز عقد.

با تحلیل ارائه شده، انفساخ عقود جایزی چون ودیعه، وکالت و مضاربه با فوت یا حجر مستودع، وکیل، مضارب و ... توجیه می‌شود، اما چرا فوت یا حجر مودع، موکل و امثال ایشان بر عقد مؤثر است؟ پاسخ آنکه با عارض شدن حجر بر موکل یا مودع یا ... اگر قرارداد باقی باشد، تصرف طرف دیگر عقد در حکم تصرف اصیلی است که خود اهلیت تصرف ندارد و نمی‌تواند نافذ باشد. درباره مرگ موضوع روشن‌تر است؛ هیچ‌کس برای تصرف در اموال خویش پس از مرگ اهلیت ندارد مگر در حد وصیت، پس اگر مقصود بقای عقد پس

۱. کاتوزیان، ناصر. عقود معین، جلد ۴ (عقود اذنی - وثیقه‌های دین)، پیشین، ص ۴۳۸.

از مرگ باشد، در حکم وصیت است و در حدود نفوذ وصیت صحیح و افزون بر آن غیر نافذ خواهد بود.

بنابراین، انفساخ دسته‌ای از عقود جایز به دلیل مرگ یا زوال اهلیت، نتیجه پیوند ساختاری آن‌ها با شخصیت طرف عقد است. مستمر بودن ایفای تعهد در بیشتر این عقود موجب می‌شود زوال شخصیت و اثر آن بر عقد جایز بیشتر دیده شود و بدون تبیین دلیل، تصور گردد انفساخ با حجر یا فوت، حکم تبعی کلیه عقود جایز است. برای پابندی به این تلقی و توجیه موارد مسلمی که از قاعده تصور شده پیروی نمی‌کند، حکم را مخصوص عقود دانسته‌اند که از هر دو سو جایز است، بی‌آنکه معلوم شود چرا عقدی که فقط نسبت به یک طرف جایز است، به فوت یا حجر هم منفسخ نمی‌گردد. همچنین هبه را عقدی لازم معرفی کرده‌اند و امکان بر هم زدن یا فسخ آن را رجوع از هبه نامیده‌اند؛ حال آنکه تعریف عقد جایز به عقدی که می‌توان آن را با اراده محض فسخ کرد (ماده ۱۸۶ ق.م) کاملاً بر عقد هبه صادق است و توسل به مفهوم «رجوع» ضرورتی ندارد. با تحلیل ارائه شده بر مبنای بطلان حادث، باید پذیرفت جواز عقد یک چیز است و انفساخ به موت یا حجر چیز دیگر. این دو نهاد هم پوشانی زیادی دارند، اما میان آن‌ها، ملازمه منطقی وجود ندارد.

۲-۳. نامشروع شدن جهت قرارداد

جهت نامشروع مصرح، مانعی است که نظم عمومی بر تحقق اثر قرارداد ایجاد کرده است (ماده ۲۱۷ ق.م). برای اینکه انگیزه نامشروع بر صحت قرارداد تأثیر بگذارد، باید مستقیم، بی‌واسطه، محرک اصلی طرف عقد باشد و مورد تبانی قرار گیرد؛ یعنی طرف دیگر هم از آن هدف مطلع شود و به معامله‌ای تن دهد که وسیله‌ای برای تجاوز به قانون خواهد بود.^۱ عمل چنین شخصی، همکاری در تهیه وسیله یا تسهیل تعدی به قانون است. چنین انگیزه پلید مشترکی ممنوع است و معامله‌ای که منشأ تجاوز به قانون است، بی‌اعتبار شمرده می‌شود. در فقه امامیه، جهت نامشروع قرارداد تحت عناوین «داعی متعاملین» و «نتیجه قطعی معامله» مورد بحث قرار گرفته^۲ و دلایلی چند بر بطلان آن اقامه شده است: حرمت اعانه بر اثم و عدوان،

۱. کاتوزیان، ناصر. قواعد عمومی قراردادها، جلد ۲، پیشین، صص ۲۳۱ و ۲۳۹.

۲. محقق حلی، جعفر بن حسن. شرائع الاسلام فی مسائل الحلال و الحرام، جلد ۲، (قم: نشر اسماعیلیان، ۱۴۰۸ق)، ص

مقدمه حرام بودن، قاعده «العقود تابعة للقصد»، حدیث «المؤمنون عند شروطهم الا ما خالف الكتاب»^۱ و اینکه مالک، بر منافع حرام شیء تملک ندارد و آنچه به تملک در نیاید، قابل تملیک نیست.^۲

بر طبق مبنایی که برای تبیین انفساخ قرارداد برگزیده‌ایم (بطلان حادث)، تأثیر جهت نامشروع بر صحت عقد تا پیش از پایان اجرای قرارداد ادامه می‌یابد. بنابراین، هرگاه پیش از اجرای کامل تعهدات قراردادی، انگیزه پلید نخستین یک طرف بر دیگری آشکار شود یا طرفین بر ادامه اجرای قرارداد در جهتی نامشروع تبانی کنند و همچنین اگر جهت قرارداد از سوی قانون ممنوع شود، اجرای قرارداد با مانع نظم عمومی مواجه و عقد به طور قهری منحل می‌شود. هدف قانون از بطلان قراردادهای دارای جهت نامشروع، جلوگیری از تبانی برای سوءاستفاده از وسیله‌ای مشروع (قرارداد) به منظور رسیدن به مقاصد نامشروع است. وصول به هدف قانون نباید محدود به زمان انعقاد قرارداد شود و کسی که می‌داند ایفای تعهدش وسیله تجاوز به قانون خواهد شد، صرف نظر از اینکه تعهد او چه زمانی ایجاد شده، نباید بتواند خود را با این تجاوز بیگانه انگارد. نظریه بطلان حادث به سهولت هدف قانون را تا انتهای اجرای قرارداد تأمین می‌کند، حال آنکه نهاد انفساخ در وضعیت کنونی‌اش قادر به تبیین چرایی انحلال قهری بر اثر نامشروع شدن بعدی جهت قرارداد نیست؛ حتی شاید بتوان گفت از توضیح وضعیتی که در اثر این رخداد برای قرارداد پیش می‌آید نیز ناتوان است.

نتیجه

بطلان قرارداد عبارت است از: فقدان آثار حقوقی مقصود از عقد به حکم قانون و برخلاف اراده طرفین به علت نبود شرایط اساسی رکنی صحت قرارداد. نشان داده شد که ماهیت فقدان شرایط اساسی رکنی صحت، چه در هنگام تشکیل قرارداد (بطلان) و چه پس از آن (انفساخ)، یکی است و تفاوت فقط در زمان وقوع علت است؛ انعقاد قرارداد و بطلان آن،

۱. علیشاهی قلعه جوقی، ابوالفضل و معصومه حمیدی. «بررسی تأثیر جهت نامشروع در صحت و فساد معاملات»، نشریه فقه و اصول، دوره ۴۹، شماره ۴، (۱۳۹۶)، صص ۷۷-۸۰.

۲. مقدس اردبیلی، احمد بن محمد. مجمع الفوائد والبرهان فی شرح إرشاد الأذهان، جلد ۱۰، (قم: مؤسسه النشر الإسلامی، بی‌تا)، صص ۵۵-۵۶؛ حسینی عاملی، محمدجواد بن محمد. مفتاح الکرامه فی شرح قواعد العلامه، جلد ۷، (بیروت: دار إحياء التراث العربی، بی‌تا)، ص ۱۳۵.

ضرورتاً تقارن زمانی ندارند و تأثیر قهقرایی در مفهوم بطلان داخل نیست. پس هرگاه یکی از شرایط رکنی صحت بعد از انعقاد قراردادی صحیح و پیش از اجرای کامل آن، مفقود گردد، عقد از لحظه حدوث این علت، از تأثیر حقوقی نسبت به آینده باز می ماند و می توان گفت قرارداد باطل می شود؛ امری که در قانون مدنی و متون فقهی نیز سابقه دارد و ما از آن تحت عنوان «بطلان حادث» یاد کردیم، یعنی بطلانی که رو به آتیه دارد. بدین ترتیب، انفساخ عقد تبیین مبنایی می یابد.

نظریه بطلان حادث، تشکیل یک پدیده مشخص (انفساخ) را از وقایع متمایز و بنیادی تر (از میان رفتن شرایط اساسی رکنی صحت قرارداد) نشان می دهد، این نوع تبیین را تقلیل بر ساخته^۱ می گویند. تبیینی که در موضوع بحث این مقاله، دلیل انفساخ قرارداد در موارد شناخته شده مانند تلف قهری موضوع عقد و مرگ یا حجر یکی از دو طرف در عقود جایز را به فقدان شرایط صحت (موضوع معامله و شخصیت عمده طرف عقد) مربوط می کند، بدون اینکه برای توضیح موارد عدم انفساخ عقود جایز با فوت یا حجر به تکلف بیفتد. افزون بر این، رخدادهایی که در ادبیات حقوقی موجود، ذیل مبحث انفساخ بیان نمی شود و انحلال قهری عقد بدان اسباب معمولاً به اراده ضمنی طرفین عقد ارجاع می شود، بر مبنای بطلان حادث (فقدان بعدی شرایط رکنی صحت) به آسانی توضیح داده می شوند. از آن جمله است: از مالیت افتادن موضوع قرارداد، از بین رفتن اوصاف اساسی آن، ممنوع شدن معامله نسبت به موضوع، ناممکن شدن ایفای تعهد و نیز نامشروع شدن بعدی جهت قرارداد که نهاد انفساخ در وضعیت کنونی اش از تبیین چرایی آن ناتوان است.

تعارض منافع

تعارض منافع وجود ندارد.

ORCID

Abbas Karimi

<https://orcid.org/0000-0002-8130-8239>

Shahab Tariveh

<https://orcid.org/0009-0007-2806-9607>

منابع

فارسی

- الشریف، محمد مهدی. «کیفیت و آثار تسلیم منفعت؛ مطالعه تطبیقی در فقه و قانون مدنی»، مجله حقوق تطبیقی، دوره ۲، شماره ۲، (۱۳۹۰): ۱-۲۲. doi: [20.1001.1.1735496.1390.2.2.1.4](https://doi.org/10.1001.1.1735496.1390.2.2.1.4)
- امامی، سید حسن. حقوق مدنی، جلد دوم، چاپ بیست و هشتم، (تهران: کتابفروشی اسلامیة، ۱۳۹۹).
- انصاری، مسعود و محمدعلی طاهری. دانشنامه حقوق خصوصی، جلد ۱، چاپ اول، (تهران: انتشارات محراب فکر، ۱۳۸۴).
- پژوهشگاه قوه قضائیه. سامانه ملی آرای قضایی. در: <https://ara.jri.ac.ir/>
- جعفری لنگرودی، محمد جعفر. الفارق: دایرةالمعارف عمومی حقوق، جلد ۱، چاپ پنجم، (تهران: گنج دانش، ۱۴۰۰).
- جعفری لنگرودی، محمد جعفر. الفارق: دایرةالمعارف عمومی حقوق، جلد ۲، چاپ سوم، (تهران: انتشارات گنج دانش، ۱۳۹۵).
- جعفری لنگرودی، محمد جعفر. ترمینولوژی حقوق، چاپ بیست و نهم، (تهران: انتشارات گنج دانش، ۱۳۹۵).
- جعفری لنگرودی، محمد جعفر. حقوق اموال، چاپ هفتم، (تهران: انتشارات گنج دانش، ۱۳۹۶).
- جعفری لنگرودی، محمد جعفر. دایرةالمعارف حقوق مدنی و تجارت، چاپ اول، (تهران: انتشارات گنج دانش، ۱۳۸۸).
- جعفری لنگرودی، محمد جعفر. فلسفه اعلی در علم حقوق، چاپ دوم، (تهران: انتشارات گنج دانش، ۱۳۹۴).
- خوبیاری، حامد و پویا رضی. «بازخوانی ماهیت عقد و تحلیل جایگاه عقد باطل در فقه امامیه و حقوق ایران»، فصلنامه مطالعات فقه و حقوق اسلامی، دوره ۱۳، شماره ۲۴، (۱۴۰۰): ۶۷-۹۰. doi: [10.22075/FEQH.2020.19809.2343](https://doi.org/10.22075/FEQH.2020.19809.2343)
- دهخدا، علی اکبر. سامانه تحت وب لغت نامه دهخدا، موسسه لغت نامه دهخدا. در: <https://dehkhoda.ut.ac.ir/fa/dictionary/>
- شهیدی، مهدی. اصول قراردادهای و تعهدات، جلد ۲، چاپ پنجم، (تهران: انتشارات مجد، ۱۳۸۸).
- شهیدی، مهدی. تشکیل قراردادهای و تعهدات، جلد ۱، چاپ نهم، (تهران: انتشارات مجد، ۱۳۹۲).
- شهیدی، مهدی. سقوط تعهدات، جلد ۵، چاپ ششم، (تهران: انتشارات مجد، ۱۳۸۳).

بطلان حادث بر قرارداد | کریمی و تربوه | ۱۳۹

صفایی، سید حسین و محسن پور عبدالله. «آثار حقوقی ادعای مالکیت شخص ثالث نسبت به مبیع در حقوق ایران، انگلیس و مصر»، مجله حقوقی دادگستری، دوره ۷۷، شماره ۸۱، (۱۳۹۲):

doi: [10.22106/JLJ.2013.10835](https://doi.org/10.22106/JLJ.2013.10835) ۶۴-۳۷

صفایی، سید حسین. قواعد عمومی قراردادها، چاپ بیست و چهارم، (تهران: نشر میزان، ۱۳۹۵). عدل، مصطفی. حقوق مدنی، چاپ دوم، (تهران: انتشارات خرسندی، ۱۳۹۴).

علیشاهی قلعه جوقی، ابوالفضل و معصومه حمیدی. «بررسی تأثیر جهت نامشروع در صحت و فساد معاملات»، نشریه فقه و اصول، دوره ۴۹، شماره ۴، (۱۳۹۶): ۶۹-۸۸.

doi: [10.22067/JFU.V49I4.24467](https://doi.org/10.22067/JFU.V49I4.24467)

کاتوزیان، ناصر. حقوق انتقالی؛ تعارض قوانین در زمان، چاپ پنجم، (تهران: نشر میزان، ۱۳۹۸). کاتوزیان، ناصر. عقود معین، جلد ۱ (معاملات معوض - عقود تملیکی)، چاپ اول، (تهران: انتشارات گنج دانش، ۱۳۹۷).

کاتوزیان، ناصر. عقود معین، جلد ۳ (عطایا)، چاپ چهارم، (تهران: انتشارات گنج دانش، ۱۳۸۷). کاتوزیان، ناصر. عقود معین، جلد ۴ (عقود اذنی - وثیقه‌های دین)، چاپ هشتم، (تهران: شرکت سهامی انتشار، ۱۳۹۴).

کاتوزیان، ناصر. قواعد عمومی قراردادها، جلد ۱، چاپ سوم، (تهران: انتشارات گنج دانش، ۱۳۹۸).

کاتوزیان، ناصر. قواعد عمومی قراردادها، جلد ۲، چاپ دوم، (تهران: انتشارات گنج دانش، ۱۳۹۸).

کاتوزیان، ناصر. قواعد عمومی قراردادها، جلد ۴، چاپ دوم، (تهران: انتشارات گنج دانش، ۱۳۹۸).

کاتوزیان، ناصر. قواعد عمومی قراردادها، جلد ۵، چاپ دوم، (تهران: انتشارات گنج دانش، ۱۳۹۸).

کاتوزیان، ناصر. مقدمه علم حقوق و مطالعه در نظام حقوق ایران، چاپ سی و یکم، (تهران: شرکت سهامی انتشار، ۱۳۸۱).

کریمی، عباس و سعید سیاه‌بیدی کرمانشاهی. «مطالعه تطبیقی سه نهاد بطلان، فساد و عدم وجود قرارداد در فقه امامیه، فقه حنفی و حقوق فرانسه»، دو فصلنامه علمی فقه مقارن، دوره ۷، شماره ۱۴، (۱۳۹۸): ۱۲۷-۱۴۲.

محقق داماد، سید مصطفی و جلیل قنواتی، سید حسن وحدتی شبیری، ابراهیم عبدی پور. حقوق قراردادها در فقه امامیه، جلد ۲، چاپ دوم، (تهران: سمت، ۱۳۹۲).

محقق داماد، سید مصطفی. قواعد فقه بخش مدنی، جلد ۲، چاپ دوازدهم، (تهران: مرکز نشر علوم اسلامی، ۱۴۰۶ق).
میرشکاری، عباس. قرارداد کفالت: تحلیل فقهی - حقوقی، چاپ اول، (تهران: شرکت سهامی انتشار، ۱۳۹۳).

عربی

ابن زهره، حمزه بن علی. غنیة النزوع إلى علمی الأصول و الفروع، جلد ۱، (قم: مؤسسه الإمام الصادق علیه السلام، ۱۴۱۷ق).
انصاری (شیخ)، مرتضی بن محمد امین. کتاب المکاسب، جلد ۳، (قم: مجمع الفکر الإسلامی، ۱۴۱۵ق).
بحرانی، یوسف بن احمد. الحدائق الناضرة فی أحكام العترة الطاهرة، جلد ۲۱، (قم: مؤسسه النشر الإسلامی، ۱۳۶۳).
حسینی حائری، کاظم. فقه العقود، جلد ۱، (قم: مجمع الفکر الإسلامی، ۱۴۲۳ق).
حسینی عاملی، محمدجواد بن محمد. مفتاح الکرامه فی شرح قواعد العلامه، جلد ۷، (بیروت: دار إحياء التراث العربی، بی تا).
خوئی، سید ابوالقاسم. منهاج الصالحین، جلد ۲، (قم: مدينه العلم، ۱۴۱۰ق).
سیستانی، سید علی. منهاج الصالحین، جلد ۲، (قم: مکتب آیه الله العظمی السید السیستانی، ۱۴۱۵ق).
شهید اول، محمد بن مکی. موسوعه الشهید الأول، جلد ۱۳، (قم: مکتب الأعلام الإسلامی فی الحوزة العلمیه، ۱۴۳۰ق).
شهید ثانی، زین الدین بن علی. الروضة البهیة فی شرح اللمعة الدمشقیة (۱۰ جلدی)، جلد ۴، (قم: مکتبه الداوری، ۱۴۱۰ق).
شهید ثانی، زین الدین بن علی. مسالک الأفهام إلى تنقیح شرائع الإسلام، جلد ۵، (قم: مؤسسه المعارف الإسلامیه، ۱۴۱۳ق).
شهیدی تبریزی، میرفتاح. هداية الطالب إلى أسرار المکاسب (القول فی الخيارات)، جلد ۳، (قم: دار الكتاب، بی تا).
نجفی (صاحب جواهر)، محمدحسن بن باقر. جواهر الکلام فی شرح شرائع الإسلام، جلد ۱۱، (قم: مؤسسه دائره المعارف فقه اسلامی بر مذهب اهل بیت (علیهم السلام)، ۱۴۲۱ق).
طباطبایی، محمد بن علی. المناهل، (قم: مؤسسه آل البيت (علیهم السلام) لإحياء التراث، بی تا).

بطلان حادث بر قرارداد | كرىمى و تربوه | ١٤١

طوسى (شيخ)، محمد بن حسن. *المبسوط فى فقه الإمامية*، جلد ٢، (تهران: مكتبة المرتضوية، ١٣٨٧ق).

علامه حلى، حسن بن يوسف. *تذكرة الفقهاء*، جلد ١٠، (قم: مؤسسة آل البيت عليهم السلام لإحياء التراث، ١٤١٤ق).

علامه حلى، حسن بن يوسف. *قواعد الأحكام*، جلد ٢، (قم: دفتر انتشارات اسلامي، ١٤١٣ق).
فاضل مقداد، مقداد بن عبدالله. *كنز العرفان فى فقه القرآن*، جلد ٢، (تهران: المكتبة المرتضوية للإحياء الآثار الجعفرية، ١٣٧٣).

مامقانى، محمد حسن بن عبدالله. *غاية الآمال فى شرح المكاسب والبيع*، جلد ٢، (قم: مجمع الذخائر الاسلامية، ١٣٢٣ق).

محقق حلى، جعفر بن حسن. *شرائع الإسلام فى مسائل الحلال والحرام*، جلد ٢، (قم: نشر اسماعيليان، ١٤٠٨ق).

مقدس اردبيلي، احمد بن محمد. *مجمع الفائدة والبرهان فى شرح إرشاد الأذهان*، جلد ١٠، (قم: مؤسسة النشر الإسلامي، بى تا).

خوانسارى نجفى، موسى. *منية الطالب*، جلد ٢، (تهران: المكتبة المحمدية، ١٣٧٣ق).
يزدى، محمد كاظم بن عبد العظيم. *العروة الوثقى والتعليقات عليها*، جلد ١٤، (قم: مؤسسة السبطين (ع) العالمية، ١٣٨٨).

يزدى، محمد كاظم بن عبد العظيم. *حاشية المكاسب*، جلد ١، (قم: نشر اسماعيليان، ١٤١٠ق).

In Persia

Adl, Mostafa; *Civil Law*, 2nd ed., (Tehran: Khorsandi Publications, 2015).

Alishahi Ghal'eh joughi, Abolfazl; Hamidi, Masoumeh; "Investigating the Impact of Unlawful aim on the Validity and Invalidity of Transactions", *Journal of Fiqh and Usul*, 49(4), (2017).

Al-Sharif, Mohammad Mahdi; "The Quality and Consequences of Benefit Surrender: A Comparative Study in Fiqh and Civil Law", *Comparative Law Journal*, 2(2), (2011).

Ansari, Masoud; Taheri, Mohammad Ali; *Encyclopedia of Private Law*, Vol. 1, 1st ed., (Tehran: Mehrab Fekr Publications, 2005).

Dehkhoda, Ali Akbar; *Online Dictionary*, Dehkhoda Lexicon Institute. In: <https://dehkhoda.ut.ac.ir/fa/dictionary/>

Emami, Seyed Hassan; *Civil Law*, Vol. 2, 28th ed., (Tehran: Islamiah Bookstore, 2020).

Jafary Langroudi, Mohammad Jafar; *Al-Fareq: General Encyclopedia of Law*, Vol. 1, 5th ed., (Tehran: Ganj Danesh Publications, 2021).

Jafary Langroudi, Mohammad Jafar; *Al-Fareq: General Encyclopedia of Law*, Vol. 2, 3rd ed., (Tehran: Ganj Danesh Publications, 2016).

Jafary Langroudi, Mohammad Jafar; *Encyclopedia of Civil and Commercial Law*, 1st ed., (Tehran: Ganj Danesh Publications, 2009).

Jafary Langroudi, Mohammad Jafar; *Legal Terminology*, 29th ed., (Tehran: Ganj Danesh Publications, 2016).

Jafary Langroudi, Mohammad Jafar; *Property Law*, 7th ed., (Tehran: Ganj Danesh Publications, 2017).

Jafary Langroudi, Mohammad Jafar; *The Supreme Philosophy in Legal Science*, 2nd ed., (Tehran: Ganj Danesh Publications, 2015).

Karimi, Abbas; Siahbidi Kermanshahi, Saeid; "A Comparative Study of Three Institutions: Nullity, Invalidity, and Non-Existence of Contract in Imami Fiqh, Hanafi Fiqh, and French Law", *Comparative Fiqh Journal*, 7(14), (2019).

Katouzian, Naser; *General Rules of Contracts*, Vol. 1, 3rd ed., (Tehran: Ganj Danesh Publications, 2019).

Katouzian, Naser; *General Rules of Contracts*, Vol. 2, 2nd ed., (Tehran: Ganj Danesh Publications, 2019).

Katouzian, Naser; *General Rules of Contracts*, Vol. 4, 2nd ed., (Tehran: Ganj Danesh Publications, 2019).

Katouzian, Naser; *General Rules of Contracts*, Vol. 5, 2nd ed., (Tehran: Ganj Danesh Publications, 2019).

Katouzian, Naser; *Introduction to Legal Science and Study of the Iranian Legal System*, 31st ed., (Tehran: Enteshar Company, 2002).

Katouzian, Naser; *Specific Contracts*, Vol. 1 (Barter Transactions - Ownership Contracts), 1st ed., (Tehran: Ganj Danesh Publications, 2018).

Katouzian, Naser; *Specific Contracts*, Vol. 3 (Donations), 4th ed., (Tehran: Ganj Danesh Publications, 2008).

Katouzian, Naser; *Specific Contracts*, Vol. 4 (Permission Contracts - Debt Guarantees), 8th ed., (Tehran: Enteshar Company, 2015).

Katouzian, Naser; *Transitional Law: Conflict of Laws Over Time*, 5th ed., (Tehran: Mizan Publishing, 2019).

Khoubyari, Hamed; Razi, Pourya; "Reviewing the Nature of Contract and Analyzing the Position of Invalid Contracts in Imami Fiqh and Iranian Law", *Journal of Fiqh and Islamic Law Studies*, 13(24), (2021).

Mirshekhari, Abbas; *Guarantee Contracts: A Fiqhi-Legal Analysis*, 1st ed., (Tehran: Enteshar Company, 2014).

Mohaghegh Damad, Seyed Mostafa; Ghanavati, Jalil; Vahdati Shobeyri, Seyed Hassan; Abdipour, Ebrahim; *Contract Law in Imami Fiqh*, Vol. 2, 2nd ed., (Tehran: SAMT Organization, 2013).

Mohaghegh Damad, Seyed Mostafa; *Fiqhi Rules-Civil Part*, Vol. 2, 12th ed., (Tehran: Center for Islamic Sciences Publishing, 1986).

Safaii, Seyed Hossein; *General Rules of Contracts*, 24th ed., (Tehran: Mizan Publishing, 2016).

Safaii, Seyed Hossein; Pourabdollah, Mohsen; "Legal Consequences of Third-Party Ownership Claims in sold goods under Iranian, English, and Egyptian Laws", *Legal Journal of Judiciary*, 77(81), (2013).

Shahidi, Mahdi; *Formation of Contracts and Obligations*, Vol. 1, 9th ed., (Tehran: Majd Publications, 2013).

Shahidi, Mahdi; *Principles of Contracts and Obligations*, Vol. 2, 5th ed., (Tehran: Majd Publications, 2009).

Shahidi, Mahdi; *Termination of Obligations*, Vol. 5, 6th ed., (Tehran: Majd Publications, 2004).

استناد به این مقاله: کریمی، عباس و تریوه، شهاب. (۱۴۰۳). بطلان حادث بر قرارداد. پژوهش حقوق خصوصی، ۱۳ (۴۸)، ۱۱۱-۱۴۴.

doi: 10.22054/jplr.2025.81825.2873

Private Law Research is licensed under a Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International License.